

КОНЦЕПЦІЯ ПРЕДСТАВНИЦТВА ІНТЕРЕСІВ БУРЖУАЗІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Ключові слова: комітети торгівлі та мануфактур, біржові комітети, галузеві з'їзди, з'їзди представників біржової торгівлі та сільського господарства, з'їзди представників промисловості та торгівлі.

Ключевые слова: комитеты торговли и мануфактур, биржевые комитеты, отраслевые съезды, съезды представителей биржевой торговли и сельского хозяйства, съезды представителей промышленности и торговли.

Key words: committees of trade and manufactures, stock committees, industry conferences, congresses of exchange trade and farming representatives, congresses of industrial and trading representatives.

Представницькі союзи буржуазії пореформеного періоду були об'єктивним проявом бурхливого розвитку капіталістичного виробництва та формування основ громадянського суспільства в Російській імперії. Підприємницькі організації того часу, їх виникнення та розвиток — це, з одного боку, яскраве свідчення економічного підйому наших земель у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст., а з іншого — вагомий аргумент для сучасної політичної та економічної еліти на шляху впровадження більш ефективних механізмів господарювання.

Підприємницькі союзи буржуазії були предметом наукового розгляду в різні історичні епохи: дореволюційні видання віддавали їм належне місце у структурі економічного регулювання, радянські дослідники вважали їх проявом монополізації капіталу та знаряддям експлуатації робітників, сучасні ж дослідники намагаються подати неупереджений аналіз діяльності такого феномена, як представницькі організації буржуазії (В. Крутіков, І. Шапкін, О. Бессоліцин) [10; 19; 2]. Щодо особливостей концепції представництва підприємницьких інтересів, її еволюції протягом пореформеного часу, то така проблема ще не була предметом спеціального розгляду. Проте саме цей аспект з історії формування та діяльності представницьких корпорацій дозволить глибше зрозуміти механізми взаємодії влади та капіталу, показати вади системи представництва та напрями її реформування. Шляхом виділення умовних етапів

у становленні представницького руху буржуазії можна простежити причини змін у цій складній системі, їх об'єктивність та зумовленість.

Концепція представництва інтересів торгово-промислового стану протягом пореформеного періоду поступово розвивалася й вдосконалювалася, набуваючи все більшого розмаїття форм свого прояву.

Перший період формування концепції представництва інтересів буржуазії охоплює 60–70-ті рр. XIX ст. Для цих десятиліть характерною є значна спадщина дореформених часів, коли ще продовжували діяти установи представництва інтересів торгово-промислових кіл, які були створені на початку століття. У 1828 р. при Міністерстві фінансів були організовані Мануфактурна та Комерційна ради з відділеннями у великих промислових центрах (мануфактурними та комерційними комітетами). Їх головні функції полягали в наданні урядові своєчасної інформації про стан розвитку промисловості. Законом від 7 червня 1872 р. ці установи було реорганізовано: відтепер вони могли утворюватися за ініціативою міських дум або купецьких товариств. У 1876 р. Комерційна та Мануфактурна ради були об'єднані в одну — Раду торгівлі та мануфактур, головне завдання якої полягало у «вишукуванні заходів для користі торгової та мануфактурної промисловості» [7, с. 333]. Проте її діяльність мала дорадчий характер без права вирішального голосу і обмежувалася лише розглядом клопотань та наданням привілеїв [14, с. 12]. Взагалі Рада сприяла не розвитку торгівлі та промисловості, а діяльності уряду у справах торгівлі та промисловості й тільки в тій мірі, як це вважали за доцільне державні органи. Відповідно до цього свого головного завдання члени Ради не обиралися представниками від торгово-промислових кіл, а призначалися Міністерством фінансів. У цілому стиль її засідань відповідав духу державного канцеляризму.

Місцеві комітети торгівлі та мануфактур були зменшеною копією центральної установи. Їх позитивна дія проявлялася лише в тому, що через віддаленість від столиці вони могли проявляти певну самостійність і зберігали у своїй діяльності місцеву прихильність.

Але багато провінційних міст імперії, незважаючи на їх вагомe промислове та торговельне значення, взагалі не мали

таких комітетів, чим були позбавлені взаємодії та ділового спілкування з профільними міністерствами. На українських землях було утворено тільки два комітети торгівлі та мануфактур — Київський та Одеський [5, с. 51]. На початку ХХ ст. вони були майже бездіяльними, оскільки підприємці вважали більш доцільною формою представництва своїх інтересів приватні союзи підприємців.

Майже такий офіційно-правовий статус мали і біржові комітети. Відповідно до Статуту торгового, біржі — це установи виключно із торговими функціями, а створені при них біржові комітети мали піклуватися про господарську частину торгів, їх законність та пристойність [16, с. 6]. Але із часом вони отримали право подавати на розгляд уряду клопотання щодо заходів сприяння розвитку промисловості та торгівлі. У заяві голови Харківського біржового комітету, відомого промисловця та банкіра О. К. Алчевського, значилося: «Її (Харківської біржі) цілі та завдання бути захисником торгівлі та промисловості цілого краю та об'єднувати розрізнене купецтво» [1, с. 98].

Збільшення на початку ХХ ст. кількості бірж у Російській імперії було пов'язано не стільки з розвитком оптової торгівлі, скільки з потребою великого капіталу у представництві. Недарма в 1912 р. голова Ради міністрів та міністр фінансів В. М. Коковцов зауважував, що біржові комітети в Росії існують навіть там, «де відсутній товар, придатний для біржової торгівлі» [20, с. 293]. Торговий капітал українських земель був представлений десятьма біржовими комітетами, серед яких найбільш активну діяльність розгорнули Київський, Одеський та Харківський [5, с. 50–51].

Представницькі повноваження біржових комітетів викликали неабияке занепокоєння суспільства, адже до загального складу біржового товариства могли входити і іноземці, і випадкові особи, і «біржові гравці». Це унеможливлювало представлення ними дійсно інтересів вітчизняної промисловості, а часто слугувало інтересам біржових спекулянтів.

Неефективність ініційованої владою структури представництва інтересів капіталу спонукала самих підприємців розробляти проекти реформування існуючої системи. Зокрема, на торгово-промисловому з'їзді в Москві (червень 1882 р.) було заслухано та схвалено проект О. М. Краєвського «Про змі-

ни улаштування торгово-промислових установ», у якому серед головних засад їх реформування висувалися такі вимоги: економічне районування всієї держави, створення в кожному районі товариства торговців та промисловців, їх об'єднання в територіальні установи та організація єдиного центрального органу координування розвитку торгівлі та промисловості [9, с. 11].

Отже, для більш ефективного управління й контролю державою були створені організації офіційного представництва (комітети торгівлі та мануфактур, біржові товариства), які мали відображати інтереси торгово-промислового стану. Для уряду підприємницькі організації відігравали роль допоміжних органів, для торгово-промислових кіл — їх повноважних представників. Ці організації носили напівбюрократичний характер, буржуазія відігравала там роль «знаючих осіб». Увесь склад органів офіційного представництва промисловості та торгівлі призначався урядом, у своїй діяльності вони були обмежені законодавчо закріпленими нормами й не мали права вільного внесення доповнень у програму засідань. За відсутності альтернативи офіційне представництво створило фундамент, на якому розбудовувалася система захисту інтересів підприємців. Із розвитком інших форм підприємницьких об'єднань органи офіційного представництва стають майже бездіяльними, більшу ефективність роботи демонстрували галузеві з'їзди.

Перші галузеві з'їзди виникають у середині 70-х рр. XIX ст., чим розпочинають принципово новий етап у представницькому русі підприємців — діяльність приватних союзів підприємців. Організації *другого періоду* (70-ті рр. XIX ст. — 1905 р.) мали зовсім інший характер, структуру та методи впливу на органи державної влади. Недоліки офіційного представництва щодо їхньої компетенції й кола учасників стали однією з причин появи приватних організацій підприємців. Як свідчив європейський досвід, приватні промислові союзи мали значно більший вплив на дії уряду в економічній сфері, ніж офіційні органи представництва [3, с. 211–212].

Підтримку ідей приватного представництва промислових інтересів висловлювали знакові фігури російської політики. Так, видатний державний діяч С. Ю. Вітте у зверненні до представників біржових комітетів зазначав: «Організуйтеся так,

щоб ви могли періодично з'їжджатися на загальні та обласні з'їзди, щоб у вас були постійні бюро або інші установи, які б об'єднували вас. Майте свої органи друку для з'ясування всіх ваших інтересів у правильному їх світлі, для захисту їх перед громадською думкою, і для підготовки їх подання урядові...» [15, с. 13]. Такі висновки С. Ю. Вітте робив на підставі власного досвіду — на початку своєї кар'єри він був активним учасником з'їздів представників російських залізних доріг, які виконували координуючу роль у питаннях узгодження експлуатації мережі залізних доріг [17, с. 21].

Започаткували історію масштабних всеросійських форумів підприємців епізодичні торгово-промислові з'їзди (1865, 1870, 1872 рр.) [11, с. 102]. Але така форма представництва не виправдала покладених на неї надій. Відсутність організаційного оформлення та постійно діючих виконавчих органів виключали можливість втілення виробленої на з'їздах політики, не забезпечували виконання прийнятих рішень, що робило їх фактично безрезультатними.

Загальні економічні зміни в країні, розвиток капіталістичних відносин, інтенсивний процес формування промислової буржуазії, територіальна спеціалізація регіонів обумовили появу галузевих з'їздів підприємців. Проект заснування товариства підприємців у межах однієї галузі вперше був розроблений Міністерством фінансів ще на початку XIX ст. В урядовій концепції реформування Гірничого управління від 13 липня 1806 р. зазначалися переваги діяльності підприємницьких організацій у західноєвропейських країнах та підкреслювалася необхідність отримання урядом відомостей не від окремих промисловців, а від їх асоціації. Передбачалося доручити кільком петербурзьким заводчикам організувати скликання представників від регіонів [13, с. 48]. Але цей проект так і не був втілений у життя здебільшого через інертність самих гірничо-промисловців, їх невисокий на той час соціально-економічний статус [12, с. 33]. Лише через сімдесят років з'явиться перша представницька галузева організація.

Із відміною кріпацтва та якісною реструктуризацією економіки країни в 70-х рр. XIX ст. виникли перші організації промисловців галузевого характеру, які мали чітку структуру, визначені завдання діяльності й тактично правильно розро-

блені механізми впливу на органи державної влади. Найпоширенішою їх формою були «з'їзди». Досвід перших епізодичних всеросійських торгово-промислових з'їздів засвідчив схвальне ставлення уряду до так званого «ділового спілкування» промисловців. З'їзди в межах однієї галузі промисловості та окремого регіону з погляду можновладців робили менш вірогідним обговорення загальнополітичних питань. Збиралися вони регулярно (майже щорічно), між загальними форумами діяли, зазвичай, їх виконавчі органи (Ради з'їздів, постійні Бюро та ін.).

Першопроходцями у справі створення приватних союзів підприємців та заснування постійно діючих організацій галузевого типу були з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії. Утворені в 1874 р., вони активно розбудовують свої спеціальні установи, залучаючи до свого складу фактично всіх підприємців Південного економічного району. Із часом з'їзди гірничопромисловців перетворюються у найвпливовішу корпорацію підприємців на українських землях та одного з головних гравців на шахівниці загальноімперського представництва. З нагоди XXV ювілейного з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (1900 р.) газета «Новое время» коментувала: «За минулу чверть століття з цими з'їздами відбулася велика метаморфоза: із зібрання більш-менш скромного, малопомітного, яке несміливо висловлювало свою думку... з'їзд південних гірничопромисловців перетворився на велику установу, яка орудувала сотнями тисяч... Зріст з'їзду гірничопромисловців як суспільної одиниці не менш грандіозний, ніж зріст представленої ним південної гірничопромисловості» [8, с. 5].

Організаційна структура та основні виконавчі інститути, статут та інструкції, механізми впливу та методи роботи, які впродовж десятиліть ретельно розробляли з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, були запозичені промисловцями інших районів [18, с. 100]. Апарат державної влади схвально зустрічав нові об'єднання підприємців, що були представлені в уже апробованих формах. Так, повідомляючи про участь представників міністерства шляхів сполучення в роботі I з'їзду вуглепромисловців Підмосковного басейну в січні 1880 р., міністр К. М. Посьєт зазначав, що «у зв'язку з першим досвідом, уважав би за доцільне рекомендувати майбутньому з'їзду праці та-

ких же з'їздів Донецького басейну, з тим щоб програми наступних з'їздів Підмосковного басейну надавались, за прикладом донецьких з'їздів, на затвердження відповідних міністерств» [10, с. 58].

Принципи представництва, вироблені з'їздами Півдня, було покладено в основу більшості союзів промисловців Росії. За аналогією з об'єднанням гірничопромисловців Півдня Росії у 80-х рр. XIX ст. виникли з'їзди підприємців інших промислових районів країни (Уралу, Кавказу, Царства Польського, Підмосковного району). Буржуазія українських земель стає активним учасником загальноімперських галузевих з'їздів, як-от: з'їзди борошномелів, з'їзди винокурних заводчиків, Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Українські фінансово-промислові кола створюють союзи регіонального типу, що об'єднують підприємців переважно українських земель (з'їзди представників біржових комітетів та експортерів південних портів — м. Таганрог, з'їзди борошномелів південного краю — м. Одеса) [4, арк. 4; 6, арк. 12].

Незважаючи на все зростаючу діяльність приватних союзів підприємців (з'їздів, союзів, товариств), продовження роботи офіційних органів представництва (комітетів торгівлі та мануфактур, біржових комітетів) в урядових колах вважали, що організація підприємницького представництва відбувається «до певного ступеня навмання, шляхом, що недостатньо забезпечує найкращі результати» [20, с. 294].

Третій етап формування концепції представництва інтересів капіталу охоплює 90-ті рр. XIX — початок XX ст. Наприкінці XIX ст. розпочинається масштабна урядова робота з розробки більш довершеної, «правильної системи представництва» підприємницьких інтересів за європейським взірцем торгових палат. Протягом 1893–1905 рр. було розроблено кілька проектів реформування, створено спеціальні комісії, скликано безліч спеціальних нарад з цього питання. Проте жоден із запропонованих урядових проектів не отримав підтримки торгово-промислового класу, навпаки, підприємці примудрилися пересваритися між собою та відмовитися на певний час від ідеї реформування системи представництва взагалі. Їх не влаштовувала можлива втрата впливу вже існуючими організаціями, залежність корпоративних об'єднань від «напівбюро-

кратичних» торгових палат та повний контроль держави за їх утворенням.

Каталізатором процесу самоорганізації буржуазії слугували події першої російської революції, але торговий та промисловий капітал створює свої центральні всеросійські структури окремо — з'їзди представників біржової торгівлі та сільського господарства (1905 р.) та з'їзди представників промисловості та торгівлі (1906 р.). Проект створення торгово-промислових палат так і залишається на порядку денному. Надалі реформування системи представництва підприємницьких інтересів ініціюється не самими підприємцями, а владою. На всі її нові варіанти буржуазія споглядала досить критично, заявляючи: «Представництво... інтересів торгово-промислового населення самим життям зосередилося у біржових комітетах та різного роду промислових організаціях... Для уряду та частини торговців і промисловців з'ясовано, що існуючих організацій недостатньо, і для поповнення цього недоліку і тільки там, де це буде доведено з безперечною, можна допустити створення торгових або промислових палат» [20, с. 303].

Численні міжвідомчі наради та комісії так і не привели до досягнення консенсусу між владою та буржуазією. До початку бурхливих подій 1917 р. задум створення торгово-промислових палат так і не був реалізований. Відповідний проект надійшов на затвердження Тимчасового уряду і був схвалений 22 жовтня 1917 р. [20, с. 309]. Втіленню цієї багатостраждальної концепції представництва в життя завадив більшовицький переворот, а з ним і всі епохальні зміни в народногосподарському комплексі на наших землях, відмова на довгі десятиліття від ринкових відносин в економіці та забуття підприємницьких традицій.

Таким чином, протягом пореформеного періоду суттєво розширилися форми представництва інтересів капіталу: до організацій офіційного представництва додалися приватні союзи підприємців, які розвивалися та набували все більшої ваги. Це приводить до виникнення загальнодержавних координаційних центрів представництва. Уніфікація всіх підприємницьких громадських структур за європейським взірцем торгових палат із законодавчо визначеною компетенцією, територією діяльності та чіткою підпорядкованістю так і не відбулася. Реалізація

цього складного, але вельми необхідного проекту дозволила б сучасним українським підприємцям налагодити ефективну взаємодію з органами державної влади у проведенні результативних економічних реформ.

Джерела та література

1. Бак И. С. Биржа на западе и в СССР / под ред. проф. В. В. Смушкова. — Харьков : Книгоспілка, 1926. — 143 с.
2. Бессолицын А. А. Предпринимательские организации в России в конце XIX — начале XX века: мифы и реальность / А. А. Бессолицын // Вестник Воронежского гос. ун-та. Серия: Экономика и управление. — 2005. — № 1. — С. 5–12.
3. Германские предпринимательские союзы для защиты общих экономических интересов // Промышленность и торговля. — 1908. — Т. 1 (январь — июнь). — С. 211–214.
4. Государственный архив Ростовской области. Фонд. 170. Ростовский на Дону биржевой комитет. Описание 1. Дело 72. Материалы I съезда представителей биржевых комитетов и экспортеров южных портов. — 30 л.
5. Гушка А. О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России / А. О. Гушка // Записки Императорского русского технического общества. — 1912. — № 2. — С. 41–61.
6. Державний архів Одеської області. Фонд 16. Одеська міська управа. Опис 66. Справа 238. О съезде мукомолов южного края, назначенном в г. Одессе с 9 по 14 сентября 1899 г. — 43 арк.
7. Ерманский А. Крупная буржуазия до 1905 года / А. Ерманский // Общественное движение в России в начале XX-го века / [под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова]. — Ч. 2. — Кн. 2. — Т. 1. — СПб.: Тип. товарищества «Общественная польза», 1911. — С. 313–348.
8. Итоги горнопромышленного съезда // Новое время. — 1900. — № 8907 (12 дек.). — С. 5.
9. Краевский А. М. Об изменении устройства торгово-промышленных учреждений / А. М. Краевский. — СПб.: Типография А. С. Суворина, 1883. — 15 с.
10. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. — 172 с.
11. Лившин Я. И. «Представительные» организации крупной буржуазии в России в конце XIX — начале XX в. / Я. И. Лившин // История СССР. — 1959. — № 2. — С. 95–117.
12. Лурье Е. С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России / Е. С. Лурье. — СПб.: Изд. СПб. политехн. ин-та Императора Петра Великого, 1913. — 191 с.

13. Нисселович Л. Н. История заводско-фабричного законодательства : В 2 ч. / Л. Н. Нисселович. — СПб. : Скоропечатня А. Мучника, 1884. — Ч. 2. — 160 с.
14. Нисселович Л. Н. О торгово-промышленных представительных учреждениях / Л. Н. Нисселович. — СПб. : Тип. Георга Дюнтца, 1882. — 13 с.
15. Пажитнов К. Очерк развития буржуазии в России / К. Пажитнов // Образование. — 1907. — № 2а. — С. 1–23.
16. Приложение к первому тому высочайше разрешенного торгово-промышленного съезда, созванного Обществом для содействия русской промышленности и торговли в Москве в июле 1882 года. — СПб. : Типография А. С. Суворина, 1883. — [разд. паг.].
17. Слепнев И. Н. С. Ю. Витте и железнодорожная тарифная реформа 8 марта 1889 года (к вопросу о балансе предпринимательских интересов и экономической политики) / И. Н. Слепнев // Отечественная история. — 1998. — № 5. — С. 20–32.
18. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.) : монографія / І. О. Шандра. — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. — 300 с.
19. Шапкин И. Н. Из истории лоббизма в России. Представительские организации российского капитала во второй половине XIX — начале XX веков / И. Н. Шапкин. — М. : МАЭП, 1999. — 200 с.
20. Шумилов М. М. Проекты реформы представительных торгово-промышленных организаций России в конце XIX — начале XX в. / М. М. Шумилов // Исторические записки. Т. 118. — М. : Наука, 1990. — С. 292–312.

Анотації

Шандра І. А. Концепция представительства интересов буржуазии во второй половине XIX — начале XX в.

В статье прослеживается эволюция системы представительства интересов буржуазии в пореформенный период, от официально созданных организаций торгово-промышленного класса до общеимперских корпораций предпринимателей.

Shandra I. A. The concept of bourgeoisie interests representation in the second part of the 19th — the first part of the 20th centuries.

In the article there could be seen the evolution of bourgeoisie interests representative system in the post-reform period, beginning with officially created trade-industrial class organizations ending with corporations general for all empire manufacturers.